

Тетяна Борович,

студентка 6 курсу

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **В. М. Титаренко,**

кандидат філологічних наук, доцент.

Синтаксичні функції та морфологічне вираження порівняльних зворотів у північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст.

У статті проаналізовано особливості частиномовного вираження та синтаксичні функції порівняльних зворотів у пам'ятках XVI – XVII ст.

північноукраїнського ареалу.

За останнє десятиліття опубліковано низку пам'яток, які вводять в обіг новий фактологічний матеріал, з'явилися монографії, які висвітлюють окремі аспекти розвитку української мови на певному етапі. В. Мойсієнко досліджує поліські говори в XVI – XVII ст.; П. Білоусенко та В. Німчук працюють у галузі історії українського словотворення (суфікс -ина) та ін. Проте історичний синтаксис, зокрема в північноукраїнських пам'ятках, залишається найменш дослідженою ділянкою в українському мовознавстві, тому його різноаспектні дослідження є актуальними для сучасної науки.

Незважаючи на значну кількість спеціальних лінгвістичних розвідок, які висвітлюють низку важливих питань про порівняльні конструкції та історичний синтаксис зокрема, у більшості з них розкрито лише окремі аспекти досліджуваної проблеми. Великий фактичний матеріал та цінні висновки містяться в працях О. Потебні, О. Соболевського, В. Борковського. Серед дослідників синтаксису староукраїнських пам'яток слід назвати таких, як О. Мельничук, І. Слинко, С. Бевзенко, У. Єдлінська, А. Грищенко та ін. Були здійснені спроби загального огляду історичного синтаксису української мови К. Німчиновим та О. Безпальком. Є дослідження, які розкривають лише певні сторони проблеми визначення синтаксичних функцій та морфологічного вираження порівняльних зворотів у північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст., проте ґрунтовних праць, які б повністю висвітлили розвиток

синтаксису на діяхронному рівні немає. Як зазначив І. Слинько, «ми ще не маємо опису синтаксису хоча б найголовніших староукраїнських пам'яток» [9, с. 11].

Найбільш ґрунтовно розвиток українського синтаксису представлено в монографії «Історія української мови. Синтаксис» (авторами є Г. П. Єрмоленко, А. А. Грищенко, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, Г. Х. Щербатюк). До того ж, з'явилася невелика кількість дисертаційних робіт, у яких розглядаються окремі аспекти історичного синтаксису, наприклад складні безсполучникові речення староукраїнської мови досліджував В. Барчук [1], складнопідрядне речення з підрядними умови та причини в українській мові XIV – XVIII ст. – В. Крашениця [7]. Наявна незначна кількість наукових розвідок, у яких об'єктом дослідження був синтаксичний рівень однієї пам'ятки або одного стилю (В. Борковський, С. Бевзенко [3; 2]).

Проте багато важливих питань історичного синтаксису так і залишаються не дослідженими. Таким чином, актуальність обраної теми пояснюється її відповідністю нагальним проблемам вітчизняного мовознавства, серед яких одне з чільних місць посідає необхідність вивчення синтаксичних функцій та морфологічного вираження порівняльних зворотів у північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст.

Об'єкт дослідження – мова текстів актових книг Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. (упорядник В. М. Мойсієнко, опубліковано у 2004 році), «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького (упорядники В. В. Німчук та В. В. Мойсієнко, опубліковано у 2005), також залучили пам'ятку конфесійного стилю – Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр. (видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Ігнатенко, 2001 р.). Цінність «Пересопницького Євангелія» полягає в тому, що воно належить до релігійної перекладної літератури, яка почала з'являтися в Україні в XVI ст., і яка свідомо ґрунтувалася на розмовній мові. Таким чином, об'єктом опису є мова текстів ділового, полемічного та конфесійного стилів.

Предметом дослідження є морфологічне вираження та синтаксичні функції порівняльних зворотів, які наявні в північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст.

Мета розвідки полягає у виявленні порівняльних зворотів у північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII століть, висвітленні всієї системи засобів вираження порівнянь та їх функціонально-синтаксичної специфіки.

Мова пройшла довгий шлях розвитку від простих речень до ускладнених та складних, які дають можливість більш повно висловлювати думки. Ускладнення речень відбувалося, насамперед, завдяки уведенню в структуру речення різних компонентів, серед яких були й порівняльні конструкції.

Часто ознака предмета чи його дія характеризується в реченні не прямо, а опосередковано, через указівку на їхню подібність до чогось більш знайомого, загальновідомого, поширеного та типового, тобто через порівняння [5, с. 156]. Порівняння – це один із перших і найпростіших тропів. Було здійснено багато спроб дати дефініцію цьому поняттю, але це лише призвело до різноманітних його тлумачень. У науковій літературі знаходимо такі визначення: 1) порівняння – слово або вислів, у якому називається особа, предмет або явище, з яким порівнюється хто- або що-небудь [4, с. 880]; 2) порівняння – це слово чи вислів, що образно характеризує особу, предмет, явище, дію чи ознаку через зіставлення їх з іншими, більш виразними чи більш відомими [8, с. 4].

Ми, узагальнюючи вище сказане, під порівнянням розуміємо найзагальніше, найоб'ємніше поняття, яке включає не лише порівняльні звороти та підрядні порівняльні речення, а й прикладки-порівняння (*дівчина-зоря, мати-героїня*) та присудки-порівняння (*її вуста схожі на стиглі ягоди*), а до порівняльних конструкцій відносимо ті, які мають порівняльну семантику.

Особливий інтерес викликають порівняльні звороти, для яких теж немає єдиного визначення. Так, О. Глазова зазначає, що порівняльний зворот: «...становить собою категорію, яка є ніби перехідною ланкою між неповним порівняльним реченням та обставиною способу дії в простому реченні» [5, с. 158].

У В. Руднева знаходимо таке тлумачення порівняльного звороту: «...відокремлений член речення, який уживається в реченні з метою яскравішого і наочнішого визначення характеристики того чи іншого предмета або його ознаки шляхом зіставлення ознаки з ознакою, подібною в якомусь штриху з нею, або іншим предметом, типовим виразником певної ознаки (якості, властивості, дії)» (Цит. за: [6, с. 223]).

Порівняльний зворот – це мовна структура, до якої входять порівняльний сполучник або слова *схожий на, подібний до* та вираз чи слово-порівняння [8, с. 4]. Ми до порівняльних зворотів відносимо ті структури, у яких нема ні імені в називному відмінку, ні дієслова. На сучасному етапі порівняльні звороти можуть виконувати роль усіх членів речення, крім підмета й прикладки:

- означення: *Бувають дні такі, немов дарунок долі (дні такі (які?) – немов дарунок долі);*
- обставина способу дії: *Важкі хмари, неначе велетенські гори, сунули небом (сунули (як?) – як гори);*
- обставина міри і ступеня: *Високий, як тополя, а дурний, як бараболя (високий (якою мірою?) – як тополя);*
- простий дієслівний присудок: *Чисті та свіжі стіни ніби випромінювали ласку (стіни (що робили?) – ніби випромінювали);*
- іменна частина складеного іменного присудка: *Він був неначе сонний (він (був який?) – неначе сонний);*
- додаток: *Свіжий перший сніг украв долини ніби тонким дорогим полотном (украв (чим?) – ніби полотном).*

Порівняльний зворот слід відрізнити від **прикладки**, що так само приєднується за допомогою слова *як*: *Проблеми української мови як державної за роки незалежності тільки помножилися* (А. Шевченко). До такої прикладки можна поставити питання *у ролі кого (чого)?* На відміну від порівняльного звороту прикладка на сучасному етапі комою не виділяється: *Керівництву відрекомендували механіка як героя війни, людину великих заслуг*. Порівняймо зі староукраїнською мовою: *...ирожоньмъ пану Во^ттехови Крише^ткому и*

ма^лжонъце его панє^н Маринє Мали^нко²⁰ Во^нтехове^н Крише^нко^н малъжонъкомъ яко принъцыпаломъ и ко^нпринъцыпаломъ ичинъку ниже^н мяновано²⁰ и противъко неякому Грышови чєля^нникови... (АЖГУ 1635, с. 138); О чомъ она яко мати ваша болєсно ва^с породивши водою свѣтго крѣщнїа омы^вши, дары дѣха свѣтого просветивши... (КлЦН, с. 14); Про ш^то єсте пакъ не вѣровали ємоу. а єсли рече(м) ѿ людїи, боймос# народа. в^лси бо имѣли їван^н на яко пр(о)рка (ПЄ, с. 179). Таке явище є досить частим в північноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст.

У староукраїнській мові XVI–XVII ст., як і в сучасній, порівняльний зворот найчастіше виконує функцію **обставини способу дії або означення**. Інколи досить важко розмежувати, коли порівняльний зворот відноситься до підмета (тоді виконує роль означення), а коли до присудка (роль обставини способу дії). Коли зіставляємо, порівнюємо дії, то порівняльний зворот стосується присудка, а коли порівнюємо осіб, предмети, явища – то підмета. У цьому нам допомагає семантика речення. У реченні: *Важкі сні, наче чорне вороння, лягають на її чоло* спробуємо віднести зворот до підмета і присудка: *сні (які?) – наче чорне вороння та лягають (як?) – наче чорне вороння лягає*. Друге питання є безглуздим, воно не має ніякого змісту у зв'язку з тим, що вороння лягати не може, тому – це порівняльний зворот, який стосується підмета й у реченні виконує роль означення. Порівняймо з реченням, яке вживається в аналізованих текстах: *... всѣми своїми подвластными прї правде сто#ти маючи по собѣ писмъ сѣтыхъ яко оболокъ, к томУ и³ самого нѣба прикладъ великий (КлЦН, с. 46): писмъ (яких?) яко оболокъ (красивих, приємних, ніжних) та маючи (як?) яко оболокъ, але ж «оболоко» (хмарину) ми не можемо ніяк мати чи потримати як лист. У реченні *...в тя^{жс}кості тепєрєшнє^н хоробє моє^н ѿ^дказую и вє^чне по животє моє^н ѿ^ддаю, которю, дє^н: всю а его має^нно^ст^м так лежачую, **яко и рухомую** нєбожчика ма^лжо^нка моего пє^ршого пана Ивана Ма^рковича и мою вла^сную має^нно^ст^м ... (АЖГУ 1590, с. 58)* порівняльний зворот також виконує роль означення.*

Цілком логічно, що в реченні *Весела річка, наче сотні пташок, співає свою пісню* питання слід ставити від присудка: *співає (як?) – наче сотні пташок співають*. Проте порівняльний зворот може відноситися й до прикметника чи прислівника, тоді він виконує синтаксичну функцію **обставини міри та ступеня**: *Гарна, як калина, співо́ча, як Україна. Гарна (в якій мірі?) – як калина, співо́ча (в якій мірі?) – як Україна*. У реченні *...замкнУль товне дості гнєныхъ свои^x су^oбах. которыхъ ткнутіс# розУмы лю^oскими такъ бе³печно, як солом^h огн#*. (КлЦН, с. 28) порівняльний зворот відноситься до прислівника: *бе³печно (якою мірою?) як солом^h огн#*.

Якщо порівняльний зворот виступає порівнянням до додатка, то й виконує відповідну функцію **дodatка**: *... пани Конъстанътинова и³ сынами своими до пожитъки своего привласчитъ ω^o того всего такъ ω^o сина, яко и ω^o збо^жя в стога^x зложоного квалътовъне ω^o били и ω^m гнали [АЖГУ 1635, с. 165], привласчитъ (од кого?) – ω^o сина, привласчитъ ω^o сина (як і від кого?) – яко и ω^o збожя*.

Отже, порівняльні звороти XVI – XVII ст. можуть виконувати функцію додатка, означення, обставини способу дії та міри і ступеня.

У реченнях сучасної української літературної мови порівняльний зворот може виражатися іменником, прикметником, займенником, дієприкметником, дієприслівником, числівником та прислівником. У північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII століть вони найчастіше виражалися:

1) іменником: а) у називному відмінку: *Кгда^ж тотъ наⁿ до которого то чини^m в горкости ср^oца по^o часъ и шарлаты и орлаты и³ ораторми бываю^m оу него якъ сметъе. понева^ж толко на чи^cтое покорное и сокрУшеное ср^oце гледитъ...*(КлЦН, с. 34); б) у непрямих відмінках: *Писала и присылала яко до (...) вря^oу до мене Себастиана Кавецъко^{2o}, по^oстаро^cтего житоми^pского...* (АЖГУ 1590, с. 58);

2) прикметником: *То те^ж на^k поведамы ва^c, пане по^oстаро^cти, имене^m ма^mки своее ѣнии Богушовое Дешько⁶ское хоружиное бра^cла⁶ское, яко умоцованые, и^ж де^u ѣни ма^mка наша по³вала того ^ж пана Яна W^kсака двоими*

по³вы на тые роки ѿ⁰ны^м (...)*** и речи рухомые то^мки своее тыеи Полоней хритоно⁶ны... (АЖГУ 1590, с. 42);

3) дієприкметником: ...вси^х по³во^м гє^мма^нски^м припо³ваны^х на пє^ршо^м на друго^м и на третє^м дн̃ю, яко несталы^х и по³ву ѿ^м его м^л пана гє^ммана непо^слу^шны^х в то^у речи припо³вано^у за несталы^х уздали и ты^х вси^х по⁰даны^х припу^сти^сши ку дово⁰у... (АЖГУ 1590, с. 70).

Отже, аналізований мовний матеріал дає підстави вважати, що порівняльні звороти в староукраїнській мові – це конструкції, що активно формувалися. На морфологічному рівні виражалися іменниками, прикметниками та дієприкметниками, але в подальшому розвитку розширилася сфера вираження і сьогодні порівняльні звороти в реченні можуть виступати ще й займенниками, числівниками, прислівниками та дієприслівниками. Різноманітність синтаксичних функцій (частина складеного присудка, означення, обставина способу дії та міри і ступеня) також свідчить про високий рівень розвитку порівняльних конструкцій у XVI – XVII століттях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови / В. М. Барчук. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1996 – 24 с.
2. Бевзенко С. П. Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст. / С. П. Бевзенко. – «Наукові записки ужгородського університету». – Т.9. – 1954.
3. Борковский В. И. Синтаксис древнерусских грамот (Простое предложение) / В. И. Борковский. – Львов: Издательство Львовского университета, 1949. – 390 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
5. Глазова О. П. Українська пунктуація: Навч. посібник / О. П. Глазова. – Харків: Веста «Ранок», 2004. – 352 с.

6. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія / А. П. Загнітко – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 223-225.

7. Крашениця В. Ф. Історія складнопідрядних речень з підрядними умови і причини в українській мові (на матеріалі пам'яток XIV-XVIII ст. / В. Ф. Крашениця. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993. – 23 с.

8. Могильницька Г. Розрізняймо порівняння, порівняльні звороти і підрядні речення з порівняльним змістом / Г. Могильницька // Дивослово. – 2010. – №11. – С. 2-8

9. Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови / І. І. Слинько – К.: Вища школа, 1973. – 215 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АЖГУ 1590 Акти Житомирського гродського уряду: 1590р. [серія актових документів і грамот / підготував до видання В. М. Мойсієнко]. – Житомир, 2004. – С. 42-89.

АЖГУ 1635 Акти Житомирського гродського уряду: 1635р. [серія актових документів і грамот / підготував до видання В. М. Мойсієнко]. – Житомир, 2004. – С. 90-197.

КлЦН Смотрицький Герасим. Ключь царства небесного / [підготували до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Німчук]. – Житомир, 2005. – 121 с.

ПЄ Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / [видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко] – К.: Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 2001. – 701 с.